

XVI. YÜZYIL TASAVVUF EDEBİYATINDA HAZİNÎ ESERLERİ'NİN YERİ

Nâdirhan HASAN*

ÖZET

XVI. y.y.da Mâverâünnehir'de ve Anadolu'da ilim, kültür, san'at ve edebiyat gelişmiş idi. Bu dönemin Anadolu'da yetişen bir çok meşhur âlim, târihçi, edip ve mutasavvıfları arasında Anadolu'ya gelip yerleşen Mâverâünnehir'li mutasavvıf edip Sultan Ahmed ibn Mahmud Hazînî de Yesevîlikle ilgili mühim eserleriyle Osmanlı tasavvuf edebiyatının gelişmesine katkılarda bulundu. Yazımızda Hazînî'nin edebi mirasına, dönemin bakış noktasından hareketle bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: Hazînî, Anadolu, Mâverâünnehir

ABSTRACT

In XVI century in Movarounnahr and in Anatolys a science, culture, art and the literature it has been developed. The newcomer from Movarounnahr to Anatoly, a mystic poet Hazini with the works, as well as other many scientists, historians, writers and mystical poets Anatolys has enclosed the contribution to development of the literature Anatolys. In this article we have stated the general thinking on this theme.

Keywords: Hazînî, Anatoly, Movarounnahr

XVI. yy.da, Mâverâünnehir ve Anadolu; ilim, kültür, san'at ve edebiyat hayatı bakımından hayli gelişmiş idi. Meşhur âlim, târihçi, edip ve mutasavvıfların yetiştiği bu devirde tekke ve zâviyelere, câmi ve medreselere ilim ve irfana ayrı bir değer verilirdi. Özellikle, divan edebiyatı ve şiiri için “altın çağ mesâbesinde”¹ olan bu dönemde Bâkî, Nev'î, Rûhî-i Bağdâdî, Üftade, Hüdayî, Zâtî, Hayâlî, Taşlıcalı Yahya, Lâmiü Çelebî, Emrî, Figânî, Hâkânî gibi Anadolu yazarları bir çok eserler vermişlerdir. Bu sîmâların safına Mâverâünnehir'den gelip, Anadolu'ya yerleşen çok verimli bir yazar-edip Sultan Ahmed ibn Mahmud Hazînî el-Hisârî el-Mâverâünnehrî'yi de elbette eklemek gerekir. Çünkü Türkistan çocuğu olan bu ârif zat, Yesevîlikle ilgili mühim eserlerini Osmanlı memleketinin başkenti olan İstanbul'da kaleme almıştır.

Bilindiği üzere, Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî'nin fikirleri, kendisinden sonra yetişen tâkipçileri ve Yeseviyye geleneklerini devam ettiren bir çok şâir ve yazar tarafından devam ettirilmiştir. Hazînî de onlardan biridir.

Hazînî 1533 yılında bugünkü Özbekistan'ın Kaşkaderya eyâleti, Hisâr hududunda doğmuş ve 1596 yılında altmış üç yaşında vefat etmiştir. Onun vefat yeri ve türbesi belli değildir. Hazînî'nin nesli ana tarafından Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata'ya, baba tarafından da Kureyş kabilesine mensuptur. Prof. Dr. Fuad Köprülü “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserinde Hazînî'nin “Türkistanlı Türklerden” olduğunu kaydetmiştir².

* Öğr. Gör. Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Prof. Dr. H.İbrahim Şener, Dr. Alim Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, İstanbul, 2003, s. 296.

² Prof. Dr. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1991, s. 369.

Kaynakların haber verdiğine göre, XVI. yy.da Mâverâünnehir’de genel sosyal ve siyasî durum istikrarlı değildi. Dolayısıyla, alim ve bilginlerin bazıları ilim ve irfana değer verilen ülkelere taşınmaya mecbur olmuşlardı. Hazînî de İstanbul’a göç etmek zorunda kalan alim kişilerdendir. Çünkü bu dönemde sadece Osmanlı devleti siyasî açıdan istikrârlı ve büyük maddî imkânlarla sahip idi. ülkede ilim-fen, san’at ve medeniyet erbâbına değer veriliyordu. Hazînî de diğer ilim adamları gibi İstanbul’a gelip yerleşmiş ve burada eserlerini yazmaya muvaffak olmuş Türkistanlı Yesevî dervişlerindedir.

Hazînî, Anadolu’nun Karaâmid şehrinde vefat eden hocası Seyyid Mansur Kaşıkterâş el-Belhî’nin (öl. 1557-1558) vasiyyetine göre 1564-1565 yıllarında Anadolu’ya gelir. Bir müddet hocasının defnedildiği Diyarbakır’da ikâmet eder. Sonra Mekke ve Medine’ye yol alıp, hac vazifesini yerine getirir. Hicâz’dan 1566-1567 yıllarında dönüp Sultan II. Selim döneminde İstanbul’a gelir. Fazla duramaz. Vatan özlemiyle Mâverâünnehr’e gider. Fakat savaş ve karışıklıktan dolayı tekrar Anadolu’ya dönmek mecburiyetinde kalır. Kalan ömrünü İstanbul’da geçirir. Yesevîlik yolunu anlatırken İstanbul’daki memurlar ve devlet erkânıyla iyi ilişkiler kuran Hazînî, Sultan Selim’in yardımıyla ikinci defa hacca gider.

Hazînî, Sultan Selim’den ziyâde, ondan sonra tahta geçen Sultan III. Murad Han’ a daha yakındır. Sultan’ın mevcut tasavvuf ekollerini canlandırıp geliştirmek arzusuna paralel olarak ve onun teşvikiyle Yesevîliğin âdâb ve erkânı, Hoca Ahmed Yesevî’nin târihi ve menkâbevî hayatı, tarîkatı ve fikirlerinden bahseden “Cevâhirü’l-ebrâr min emvâci’l-bihâr” isimli eserini kaleme alan Hazînî, bu eseri Sultan’a ithâf etmiştir.

Hazînî’den günümüze altı büyük eser miras kalmıştır. Bunlardan özellikle “Menbaü’l-ebhâr fî riyâzi’l-ebrâr” (“İyilerin bahçelerindeki denizler kaynağı”, 1586 yılında te’lif edilmiştir), “Hucetü’l-ebrâr der esâmî-yi evliyâ-i kibâr” (“Ulu velilerin isimlerinden iyiler için deliller”, 1589’da), “Cevâhirü’l-ebrâr min emvâci’l-bihar” (“İyilerin deniz dalgalarındaki cevherleri”, 1593’te) ve “Câmiü’l-mürşidin” (“Mürşidleri toplayan kitap”, 1594’te) gibi eserleri ayrı bir değere sâhiptir. Bu eserler ilmî, kültürel, edebî ve tasavvufî mâhiyetleriyle büyük bir değer arz eder. Ve tabî ki, bu eserler, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Son dönemde Prof. Dr. Fuad Köprülü, Prof. Dr. Cihan Okuyucu, Doç. Dr. Metin Akar, Prof. Dr. Mustafa Kara, Doç. Dr. Necdet Tosun, Prof. Devin DeWeese, Dr. İbrahim Kunt gibi bilim adamları Hazînî’nin hayatı ve eserlerinin bazı yönlerini tetkik etmişlerdir³. Özbekistan’da ise bu konuda Prof. Dr. Arif

³ F.KÖPRÜLÜ. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul, 1991; M.Akar. Osmanlılarda Yesevîlik//*Bir*, 1994, sy.1,s.11-17; Hazînî. Cevahir ul-Ebrar min emvac il-bihar. C.Okuyucu.Kayseri,1995; M.Kara. Yeseviyye’nin temel kitabı ‘Cevahirul-Ebrar min emvacil-bihar’/Ahmed-ı Yesevi: hayatı, eserleri, tesirleri. Seha neşriyat,İstanbul,1996; N.Tosun. Yeseviliğin ilk dönemine ait bir risâle: Mir’âtul kulub//*İLAM Araştırma Dergisi*,1997,sy.2, s.41-85; D.DeWeese. Sacred Places and Public Narratives: The Shrine of Ahmad Yassavi in Hagiographical Traditions of the Yassavi Sufi Order 16 th-17 th Centuries//*The Muslim World*,90/3-4 (Fall 2000), pp.353-376; I.Kunt. Hazîni Divani. Konya, doktora tezi, 2003; C.Okuyucu. Hazîni ve yeni bulunan eserleri//*Journal of Turkish Studies*. Vol.28/1(2004), s.205-223.

Osman'ın bir makalesi ve tarafımızdan yayınlanan bir kaç makale ve bir kitabı hatırlamak mümkündür⁴.

Tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan "Cevâhirü'l-ebrâr" Yesevîlik araştırmacılarına göre, Yesevîlik tarihi, âdâb ve erkânı hakkında geniş malumat içeren en mühim kaynaklardan biridir⁵. "Cevâhirü'l-ebrâr"ı ilk defa ilim âlemine duyuran F. Köprülü "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" isimli eserinde, bu kitaptan geniş bir şekilde yararlanmıştı. O, bu mühim yazmaya büyük bir önem vermiştir. Köprülü'ye göre, Yesevîlik mevzuu bakımından fevkalâde mühim bir kaynak olan "bu eserin Yesevîlik âdâb ve erkânı hususunda verdiği tafsilât, başka kaynaklarda bulunmadığından, genel tasavvuf tarihi bakımından da çok kıymetlidir"⁶. Ancak şunu da belirtelim ki, Köprülü Hazîni'nin diğer eserlerinden haberdâr olmadığı için sadece Cevâhirü'l-ebrâr isimli eseri üzerinde durmaktadır.

"Cevâhirü'l-ebrâr" nesir ve nazım karışığı irfânî bir eserdir. Ayetler, hadisler, büyük mutasavvıfların hikmetli görüşleri ve sûfî şâirlerin ürünlerinden alıntılar bakımından hayli zengin bir birikime sahip bu eserin, hemen hemen her sayfasında çeşitli atasözlerine, menkıbe ve rivâyetlere rastlanır.

Hazîni bu eserinde Ahmet Yesevî'nin hayatı, kerâmetleri, şeyhlik rütbesi konularına geniş yer ayırır. Onun büyük müridliğini mısralarda dile getirir.

Oldu meşhur ol şeyh-i Alevî, (vezin bozuk)

Garb u Şark içre Ahmed-i Yesevî.

Kutb-ı Arap, pîr-i Acem, şeyh-i Türk,

Mürşid-i âfâk u azîz-i buzurg (v. 37 b).

Hazîni'nin risâlesinde Yesevîliğe dâir hakikatler iki şekilde beyan edilmiştir: Birincisi, Ahmet Yesevî'nin görüşleri nakledilerek burada: "Ol mubakkik-ı meânî-i Kur'ânî ve müdakkik-ı mebânî-i Furkânî... sencîde-i karnü'l azîm ... Hoca Ahmed-i Yesevî kuddise sirrubu aytur" ve "şeyhü'l-meşâyih kuddise sirrubu aytur" gibi tarifler getirilir, sonra Ahmet Yesevî'nin fikirleri nakledilir. Bunlar toplam kırka yakın olup, insan tabiatındaki beş sıfat, zâhirî ve bâtinî temizlik, riyâzet, mücâhede, zikrullah, halvet, ilâhî aşk, marifet ve âriflik, şeyh ve mürid, seyr ü sülûk ve sülûk âdâbı, veliler mirâcı, keşf ve müşâhede, raks ve semâ, fakr ve fenâ gibi meseleler üzerinde durulur. İkinci şekilde fikir ve telakkîler ise doğrudan Hazîni'ye aittir.

Eserin en mühim ve kıymetli cihetlerinden biri, müellifin onda tasavvuf ve tarikatların bir çok mühim meselelerine dair Ahmet Yesevî tarafından söylenen fikirlere geniş yer vermiş olmasıdır. Meselâ, kalbin nurlanması hakkında, Yesevî dilinden şu sözleri okumak mümkündür:

⁴ A.Osman. Hazîni cevâhirâtı //Taşkent akşamı, 1998, 14 Ekim; N.Hasan, Hazîni'nin hayatı ve eserleri hakkında // Özbek Dili ve Edebiyatı, 1998, sy. 1, s.25-28; N.Hasan, Sultan Ahmed Hazîni'nin "Cevâhirü'l-ebrâr min emvâc il-bihâr" eseri ve onun Yesevî-şinashlıktaki ilmi-tarihi kıymeti, doktora tezi, Taşkent, 1999; N.Hasan. Hazîni'nin "Menbâ'ül-ebhâr fi riyaz il-ebrâr" eseri hakkında // *Tasavvuf* Dergisi, Ankara, 2001, sy.7, s.243-248; N.Hasan. Hazîni ve onun "Menbâ'ül-ebhâr fi riyazi'l-ebrâr" eserine dair // *İslâmî Edebiyât* Dergisi, İstanbul, 2001, sy.35, s.41-43; N.Hasan, Ahmed Mahmud Hazîni' (hayatı ve eserleri), Taşkent, 2001; S.Refiü'ddin, N.Hasan. Hazîni'nin 'Câmîü'l-mürşidin' eseri hakkında//*Tasavvuf* Dergisi, Ankara, 2004, sy.12, s.159-166;

⁵ Hazîni, Cevâhirü'l-ebrâr min emvâc-il-bihâr, İstanbul Üniversitesi ktp., TY bölümü, 3893.

⁶ F.Köprülü. a.g.e. s.98, 369.

“Hoca Ahmed el-Yesevî kudise sirrubü'l-aşîz aytur ki: *Vuzû tâm ve tabâreti tamâm olursa, köngül ve bâtin sarayında nûrullah girer ve müşâbedetullah-ı hażarât-ı hamse ru'yetine kâbil ve müstebak olur*” (v. 6 b).

Bununla birlikte, “Cevâhirü'l-ebrâr”da Yeseviyye meşâyihinin hayatı, müridleriyle ilişkileri, şeriat, tarikat, marifet ve hakikat sırları müellif tarafından ince nüktelerle ifade edilmiştir.

Bu nâdir kitabın değerli cihetlerinden birisi de, onda şark edebiyatında sık sık dile getirilen meşhur sûfi Hüseyn b. Mansûr Hallâc'a atfların bulunmasıdır. Hazînî, Hallâc hakkındaki görüşlerinde de Ahmet Yesevî'ye dayanmıştır.

“Cevâhirü'l-ebrâr”da F. Köprülü'nün gözünden kaçan bazı mühim malumatlar vardır. Meselâ, Hazînî, sâlikin mânevî kemâlâtını belirleyen, Ahmet Yesevî tarafından ileri sürülen dört mühim şartın zaruri olduğunu, Yesevî'nin dilinden beyan ediyor: Vuslata erenlerin zuhuru, vasıta olan mürşidlerin ortaya çıkması ve tarikat tâliblerinin yola koyulmaları için dört mühim şart lazımdır: Mekân, zaman, ihvân, rabt-ı sultân (91 b-94 a).

Hazînî, rabt-ı sultan bahsinde bir mühim beyt söyler:

*Silsile buldı şabanşahdan revâc,
Kıl Hazînî, şâha arz-ı ihtiyâc (v. 94 b).*

Bu beyitten bir çok mana çıkarılabilir. Birincisi, Sultan'ın Yesevîliğe meylini; ikincisi, Osmanlı hudûdunda Yeseviyye tekke ve mensuplarının bulunduğunu anlamak mümkündür. Yesevî neslinden olduğunu belirten Evliya Çelebi'nin “Seyahatnâme”sinde verilen Yesevî şeyhlerine ait zâviye ve türbeler listesi gibi, Hazînî'nin bu ifadesi de Yesevîliğin yayıldığı coğrafya konusunda Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz tarafından başlatılan araştırmaların devam ettirilmesi gerektiğini göstermektedir⁷.

Yine eserin mühim bir yönü şudur: Hazînî'nin Ahmed-i Yesevî hakkındaki tarifinde şu sıfatlar var: “*Huccetü'l-mütaabbirîn, lüccetü'l-müteabbirîn, seyyidü's-sâdât, mürşidü'l-Kürd ve'l-Arab ve'l-Acem*” (v. 27 a). Bu tarif Yesevîliğin yayıldığı hududları bir nevi net tasavvur etme imkanını verir. Eserin başında da buna benzer “*Hoca Ahmed şeyh-i Türkistân ve Şâm*” (v. 3 b) mısraı, Yesevîliğin XVI. asırda Şâm'a kadar ulaştığını tahmin etmenin mümkün olduğunu gösteriyor. Bu delillere dayanarak, Hazînî'nin Yesevîliği yaymak amacıyla Osmanlı'nın hakim olduğu yörelere geldiğini ve Türkiye'deki “Dîvân-ı Hikmet”in bazı nüshalarının XVII. y.y.da istinsah edildiğini ilave edersek, Yesevîliğin XVI. y.y.da Osmanlı ülkesinde yayılmaya devam ettiğine dair düşüncelerimizde şüphe kalmaz⁸.

Yeseviyye tarikatının tarihi ve gelişim yollarını öğrenmek açısından da “Cevâhirü'l-ebrâr” paha biçilmez bir eserdir. Çünkü onda Süleyman Hakîm Ata, Kutbeddin Haydar, Sûfi Muhammed Dânişmend, Baba Maçın, Abdülmelik Ata, Sadr Ata, Cemaleddin Şâşî, Cemal Şeyh, Ali Hâce, Pehlivan Şeyh, Şeyh Mevdûd, Şeyh Hâdim, Şeyh Hudâyâdâd, Molla Velî Kûhizerî, Kussem Şeyh, Şeyh Metîn,

⁷ Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz. Anadolu ve Balkanlarda Yesevî izleri / Ahmed-i Yesevî: hayatı, eserleri, tesirleri. Seha neşriyat, İstanbul, 1996, s. 567-580.

⁸ Bu dönemde Osmanlı'da Yesevîliğin yayıldığına dair malumat için bkz: F.Köprülü. a.g.e. s. 118; M.Akar. Osmanlılarda Yesevîlik // *Bir*, 1994, sy. 1, s.11-17; Reşat Öngören, Osmanlılar'da Tasavvuf (Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema /XVI yy./), İstanbul, 2000. s. 18, 266.

Molla Emîn, Süleyman Gazvevi, Seyyid Mansûr Belhî, Emîr Ali Hekîm, Hasan Bulgârî, İmam Mergazî, Osman Mağribî, Muhammed Bağdadî, Şeyh Seyfeddin, Şeyh Bahâüddin, Celâl Ata, Mahmud Halvetî Zâvrânî, Seyyid Ata, Cemâleddin Kâşgarî gibi Yesevîye meşayihine dâir fikir ve mülâhazalar ileri sürülmüştür.

Hazîni “Cevâhirü'l-ebrâr”ın bir çok yerinde Yesevîlik yoluna uygun bir şekilde pir, şeyh ve velilik meselesi üzerinde duruyor. Bu konuda onun Ahmet Yesevî hikmetlerinden etkilendiği açıktır. Mesela, Ahmet Yesevî'nin “Divan-ı Hikmet”inde şu sözleri okuruz:

*Kulavuzsuz yolğa kirmeng ayn-ı hatâ,
Yolğa kirgen menzillerdin âzar dostlar,*

veya:

*Yahşi bilseng tarikatnı hatarı bâr,
Kulavuzsuz uşbu yolğa kirmeng dostlar.*

Bu mısralarda Ahmet Yesevî, tâiplere evvelâ kâmil bir mürşide intisab etmenin gerekli olduğunu anlatmaktadır. Buradaki “kulavuz”dan maksat veli, pirdir. Çünkü hem zâhiren, hem bâtinen kemâle eren mürşid insanları Hak yola ulaştırabilir. Bu fikre açıklık vermek için “Cevâhirü'l-ebrâr”a ve ondaki Ahmet Yesevî'nin mülâhazalarına müracaat edince, Hazîni'nin mezkur hikmetlerdeki fikirleri Yesevî dilinden sanki nesir şeklinde anlatmaktadır.

“Her kim ki tenfîk-i Rabbânî refîk olup, tabsîl-i ma'rifetullah ve tekâmîl-i nisbet-i intibâh için istese ki, bir muktedây-i Rabbânî'ye mürid olup, müstefîd ola ve yevmü'l cezâ bînü'l-likâ'da hacâlet çekmeye, inâbet u biat-i pîr-i kâmil-i mükemmil gerek” (v. 58 a).

Bundan sonra Hazîni konuya kendi ifâdesini şöyle ekler:

*Vahdet-i Hak ger dilersen vahdet-i pîring dile,
Ger muvabhidlik gerek vahdetde tedbîring dile (v.88 a)*

Hazîni'ye ait aşağıdaki mısralarda, yukarıdaki Yesevî hikmetlerinin etkisi sezilmektedir:

*Şartdur şeyh-i mürebbî-i zî-bayât,
Âmir u nâbî degül ehl-i memât.
Şeybdin ger sâhibü'l-irşâdsın,
Kayd-ı bi'atın kula âzâdsın (v. 16 a).
Ey Hazîni, muktedâ yolunda ol,
Gâfil olma şeybdin çün şabs-ı gül (v. 11 b)*

Seyr u sülûk yani tasavvufî eğitim aşamalarında niçin mürebbînin terbiyesi bu kadar önemli? Bu soruya da Hazîni, Yesevî fikirleriyle cevap verir. Zîrâ, mürşid terbiye ettiği müridin müşkil işlerini halletme kudretine sahip olup, mürid tarafından kusur, kibir ve gurur zâhir olsa, onları envâr-ı irşâd ile bertaraf eyler, sâlikin yani tasavvuf yolcusunun içindeki mânevî-ahlâkî hastalıkları kovar (v. 11b, 16a, 57 b, 58 b).

“Cevâhirü'l-ebrâr”daki şeyh ve şeyhlik hakikatlerine dâir mezkur fikirler bir taraftan Ahmed-i Yesevî hikmetlerindeki mânâları net anlamaya hizmet etmekte, diğer yandan bu fikirlerle “Divan-ı Hikmet”teki bir çok dörtlükler arasında mânâ benzerliği bulunmaktadır ki, bu “Divan-ı Hikmet”in oluşması tarihine dâir şüpheleri gidermede yardım eder. Demek ki, Yesevî hikmetlerinin tahlilinde “Cevâhirü'l-ebrâr”a dayanmak tabîi bir zarurettir.

Netice olarak, sadece Ahmed-i Yesevî'nin hayatı ve tarikatını değil, bu ulu zâtın eşsiz şahsiyeti ve hikmetlerini tetkik etmede de “Cevâhirü'l-ebrâr” ayrı bir ilmi değere hâizdir.

Prof. Z.V.Togan 1953 yılında Türkiye’de basılan “60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı” isimli kitapta yer alan “Yesevîliğe dair bazı yeni malûmat” adlı makalesinde “Yesevîlik tarihi için Hazîni'nin eserinden daha mühim bir kaynak” bulunduğunu yazmıştır⁹. Togan’a göre bu kitap Ferganalı Seyyid Ahmed Nasireddin el-Margilânî'nin 1814 tarihinde yazdığı “Târih-i Meşâyih-ı Türk” isimli eseridir. Togan’ın yazdığına göre bu eser 1932 yılına kadar Bayezid kütüphânesinde bulunuyormuş. Biz bu eseri mezkur kütüphâne bulamadık. Ama Özbekistandaki Birunî Şarkiyat Enstitüsü yazmaları arasında el-Margilânî'nin “Silsile-i nisbet-i meşâyih – Tezkiretü'l-meşâyih” adlı bir eseri bulunuyor. Fakat o Togan’ın tarif ettiği kadar kapsamlı değildir.

Hazîni, Ahmed-i Yesevî'nin fikirlerini merak eden ve Farsça konuşan insanların talep ve ihtiyacını dikkate alarak “Cevâhirü'l-ebrâr”ın son bölümünde konuların muhtasar olarak Farsça varyantını da yazmıştır. Müellif Farsça metinde esâsen Yesevîlik âdâb ve ahlâkı, Yeseviyye şeyhlerinin Nakşbendiyye meşayihıyla münâsebetleri, zikr-i erre ve onun faziletleri, Seyyid Mansur’un hayat hikâyesi gibi bir çok konulara değinmiştir.

Farsça bölümde, eserin Türkçe kısmında olmayan Ahmet Yesevî ile ilgili bazı fikirler yer almıştır. Meselâ:

*Pîr-i Türk ân Ahmad-i kutb-i cibân,
Abd-i halik ân halik-i Gicduvân.
Her yekî der pîşe-i fakr u fenâ,
Şîr-i gazânî vü kutb u reh-nümâ.
Hâce Ahmad z'ân velî-yi buzurg
Kutbu'l aktab-ı cibân ve pîr-i Türk.
Garke-i deryâ-yı feyz-i ism-i zât,
İsm-i zâtes şod mürebbî der zevât.
Pes, şehinşâhân gedâ-yı dergebeş,
Cümle muhtacân-ı cân-ı âgebeş.
Ez Yesi vü Mâverâünnebr u Yemen,
Der tasarruf ber der-i o merd u zen (v. 113 b.)
Kutbü'l aktab-ı cibân sultan-ı Türk,
Hâce Ahmad ez Yesi şeyh-i buzurg.
Ber dereş çendîn bezâr ez evliyâ,
Kerde kesb-i fakr ve tekmil-i fenâ.
Beste ber dergâh-ı o merdân kemer,
Kutbü'l aktabân be pâyeş mânde ser.
Der reh-i Hak server-i ehl-i sülük,
Hâk-i pâyeş dürrütü't-tâc-ı mülük (v. 116 b).*

⁹ Z.V. Togan. Yesevîliğe dair bazı yeni malumat / 60. Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı. İstanbul 1953, s. 523.

Manası: «Türklerin piri, cihan kutbu Ahmed (Yesevî) ve o Allah'ın kulu Gıcdüvanlı Abdülhâlik. Onların her biri fakr ve fenâ (yokluk) yolunun haykırıcı arslanları, kutbu ve yol göstericileridir. Türklerin piri ve dünya kutuplarının kutbu olan Hoca Ahmed (Yesevî). Allah'ın zat ismi denizinde gark oldu. O zât ismi ki, zâtların terbiye edicisi oldu... Çok padişahlar onun âsitânesinde kuldur. Her kes onun uyanık canına muhtaçdır. Yesi, Mâverâünnehir ve Yemen'de kadın-erkek herkes onun tasarrufunda»... (v. 113 b) «Dünya kutuplarının kutbu, Türklerin (mânâ) sultanı, Yesili ulu şeyh Hoca Ahmed ki, onun huzurunda kaç bin evliya fakr makâmını kesb ettiler. Ve fenâ (yokluk) yolunu tamamladılar. Hak erleri onun dergâhında hizmet kemerini bağladılar, kutupların kutbu onun ayağına baş koydu. Hak yolunda yola girmişlerin başı, ayağının toprağı melikler tâcının incisi oldu» (v. 116 b)

Farsça metinde Feridüddin Attâr, Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Sa'dî Şîrâzî, Hâfız Şîrâzî ve Hoca Abdullah Ensârî gibi tasavvuf edebiyatının büyük seleflerinden nakiller yapılması da eserin değerini arttırmıştır.

Burada mühim bir malûmata dikkat çekmek istiyoruz. Farsça metnin bir kaç sayfası Seyyid Mansur ve Hümâyün Mirza (Babûr'un oğlu) görüşmelerine, Hümâyün Mirza ile Hindal Mirza'nın Seyyid Mansur'a mürid olma vak'aları beyanına ayrılmıştır. Bu ise Bâburlülerin Yesevîliğe olan ilgi ve münasebetlerini aydınlatması yönüyle önemlidir. Seyyid Mansur'a sadece Bâburlüler değil, Osmanlı hükümdarları da ihtiram göstermişlerdir. Meselâ, Hazîni'nin «Menbau'l-ebhâr»da yazdığına göre, Sultan Selim Han Seyyid Mansur'a üç köyün gelirini kıyamete kadar vakfetmiş, Rüstem Paşa ise Seyyid'in türbesini inşa ettirmiştir. Seyyid Mansur Van'a geldiğinde ise vâlî Kubad Paşa yüz bin ahali ile Seyyid Mansur'a mürid olmuşlardır. Seyyid Mansur'un bu manevî tasarruf kudretini anlayan Halvetî şeyhi Mirza Çelebî «Eğer Seyyid Mansur'un ömrü İstanbul'a gelmeye vefâ etseydi, diğer tüm tarikatler onda erirdi» demiştir.

Kısacası, «Cevâhirü'l-ibrâr»ın Farsça bölümü bazı yeni bilgi, mülâhaza ve olay ihtivâ ettiği için mühimdir. Onda sadece Yesevîlik hakkında malumat verilmekle iktifâ edilmemiş, yer yer Nakşbendilik, Kübrevîlik gibi diğer tasavvuf yollarına dair görüşler de kaydedilmiştir. Bu mülâhazalar Orta Asya'daki mezkur üç tarikatın esâsen aynı ruhu taşıdığını kanıtlamaktadır.

Hazîni'nin bir diğer eseri de «Menbau'l-ebhâr fi riyâzi'l-ibrâr»dır. Bu eserin tek nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunuyor¹⁰. Bu yazma eserin müellifin kendi eliyle istinsah edildiği tahmin ediliyor. Eser Türkçe olup, içinde Farsça bazı şiirler de ihtivâ eder. Hazîni'nin Mâverâünnehr'i ziyarete hazırlandığını işiten İstanbul'daki bazı ulemâ ve muhibler ondan Yesevîlik ve Nakşbendilik hakikatlarına dair bir eser yazmasını isterler. Bunun üzerine Hazîni «Menbau'l-ebhâr»da Yeseviyye ve Nakşbendiyye büyüklerinin hayatı ve faaliyetleri, ahlâkî-ruhî faziletleri ve diğer esâsarı hakkındaki bu eseri kaleme alır. «Bâtînî feyz u futûh» ve «Hak kapılarını açan» bu eserini Sultan'a takdim ettiğini, onda «fakr bostanının terâvetleri» ile muhlislerin gönüllerini sevindirdiğini anlatır.

¹⁰ Süleymâniye kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, nr. 1425.

Bu eserde de “Cevâhirü'l-ebrâr” ile umumî benzerlikler vardır. Fakat onun önemli yönlerinden biri, Hazîni'nin Yesevîyye, Nakşbendiyye tarikatlarını ve onlardaki zikr-i erre ve zikr-i hafî usullerini özde aynı yol ve meslek olarak tanımlamasıdır. Ezcümlle, Hazîni Yesevîlik'teki zikir metodu olan zikr-i erreden söz ederken, Nakşbendî şeyhlerinden Hoca Ubeydullah Ahrar'ın da bu zikir çeşidine âşuften ve hayran olduğunu hikâye eder. Zikr-i erre icrasından etkilenen Hoca Ubeydullah Ahrar'ın: “*Pes, pes, sûbt dilem, sûbt dilem... Eger yek sâat-i diger zikir bes nemîşud, ez arş tâ ferş sûbte mîgeşt*” (v. 24 a) (anlamı: Yeter, tamam, gönlüm yandı. Eğer bu zikir bir süre daha devam etse, arştan tâ ferşe kadar herşey yanardı) sözleri Hoca Ubeydullah Ahrar'ın Yesevîliğe ihtirâmının yüksek olduğunu tasdik eder. Hoca Ubeydullah Ahrar'ın bu samimî itirâfından ilham alan Hazîni zikr-i errenin faziletlerini genişçe vurgularken, onu Nakşbendîlerin zikir usûlü olan zikr-i hafîye karşı ve alternatif olarak göstermiyor. Aksine her ikisini makul görüp, Hakk'a ulaştıran mühim birer esas olarak telakki ediyor. Hazîni'nin belirttiğine göre, erre zikrini çeşitli milletler icra etmişlerdir:

*Türk ü Tacik ve Hind ü Kürd ü Arab,
Kerde bâ zikir-i erre vecd ü tarab.*

Yani, Türk, Tacik, Hind, Kürd ve Arap, Allah'ın zikriyle vecde geldiler, hoşnut oldular.

Umûmen bakıldığında, Türkistan'daki tarikat mensupları birbirlerinin meslek ve irşad usullerine hürmetle bakmışlar ve gerektiğinde tecrübe etmişlerdir. Seyyid Mansur'un yanına Kübreviyye, Nakşbendiyye, Aşkîyye ekollerine mensup şeyhlerin gelip toplanmaları, sohbet ve meclisler kurmaları hakkında Hazîni malûmat vermiştir. Eserde Tayfûriyye, Kübreviyye, Aşkîyye, Çiştîyye, Payvendiyye, Halvetiyye gibi bir çok tarikatlar hususunda söz edildiği de onların mâhiyeten birbirine yakın olduğuna delildir. Bize göre, bu aynı zamanda Hazîni'nin, yaşadığı dönemdeki sûfiler arasındaki çelişkilerin bertaraf edilmesindeki müsbet rolünü gösterir.

Hazîni'nin eserleri sadece Türkiye'de değil, Avrupa kütüphanelerinde de bulunuyor. Berlin kütüphanesinde bulunan “Câmiü'l-mürşidin” Hazîni'nin hüsn-i hatla nestalik olarak yazdığı kendi elyazmasıdır¹¹. Dört bölümden oluşan bu kitapta dört tasavvuf yolu: Hâcegân-ı Nakşbendiyye, Yesevîyye, Kübreviyye ve Aşkîyye silsileleri, kurucuları ve pîrleri hakkında bilgi verilmektedir. Tasavvufun en aktüel meseleleri tafsilatlı olarak anlatılmaktadır.

Hazîni'nin bir eseri de Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunan “Huccetü'l-Ebrâr”dır¹². Hazîni: “*Yedi iklimin hâkimi ve padişâhı, din himâyecisi, tabt, tac, adalet ve vakâr sabibi Hünkâr Sultan Selim han'ın oğlu Sultan Murat han*” (v. 116 a) gibi tariflerle başladığı “Huccetü'l-Ebrâr” isimli eserini Sultan III. Murat Han'a ithaf etmiştir. Bu kitapta Hazîni daha çok kendi tercüme-i hâliyle ilgili malûmat vermiştir. Onun için okuyucu müellifin şahsî fikirlerine, hâl tecrübesine, maksat ve özelemlerine daha çok vâkıf olur. Meselâ, Hazîni hocası Seyyid Mansur'la ilişkilerini, Şam, Mısır, Kudüs, Harem-i Şerif ve Anadolu'ya seyahatlerini,

¹¹ Hazîni. Cami al-mürşidin, Berlin Staatsbibliothek Ms. Orient Oct. 2847.

¹² Hazîni. Huccet ul-Ebrar, Paris Bibliotheque Nationale, Pers. A.F. 263. 102 a-173 a.

Buhara'dan tekrar Anadolu'ya dönüşünü güzel bir dille hikâye eder. Ayrıca, İstanbul'u ve Osmanlı âlimlerini medh eder. Bu kutlu şehrin "İslambol" diye adlandırılışının faziletlerini tavsif eder.

Velhâsıl, Hazîni bize çok kıymetli bir miras bırakmış olan mutasavvıf âlim ve mütefekkindir. Onun eserlerini araştırdığımızda, onun yaşadığı devrin ilim, kültür ve irfân hayatı hususunda sağlam tasavvur elde edilmektedir. Ayrıca, Ahmet Yesevî'nin hayatı, tarîkatı, sözleri, selef ve halefleri doğrultusunda zengin bilgiye sahib oluyoruz.

Son senelerde bulunan bazı eski kaynaklar, meselâ, Ahmet Yesevî'ye nisbet edilen "Risale-i Hoca Ahmed-i Yesevî", onun halifesi Sûfî Muhammed Dânişmend'in "Mir'âtü'l-kulûb", Hüsameddin Sıgnâkî'nin "Risâle der terceme-i Ahmed-i Yesevî" (Menâkıb-ı Ahmed-i Yesevî), Mevlana Ürüng Koylakî tarafından Arapça'dan Türkçe'ye çevrilen "Nesebnâme", Hoca İshak'ın "Hadîkatü'l-ârifin", Âlim Şeyh'in "Lemehât min nefehâtü'l-kuds", Muhammed Şerîf Buhârî'nin "Hucetü'z-zâkirîn", Seyyid Zinde Ali'nin "Semerâtü'l-meşâyih" ve hususen Hazîni'nin eserlerindeki Yesevî ve Yesevîliğe dâir verilen malûmatların Yesevîlik araştırmalarında günümüze kadar halledilmeyen bazı sorunların halledilmesinde mühim rol oynayacağı muhakkaktır¹³. Bu cihetle Hazîni'nin eserlerini adı geçen diğer kaynaklarla mukayeseli olarak tedkik etmek de iyi neticeler verecektir. Bu sebeple Özbekistan'da Hazîni'nin ilmî ve edebî faaliyetine karşı okuyucuların merakı son yıllarda giderek artmaktadır.

---

¹³ Bu eserler ("Risale-i Hoca Ahmed-ı Yesevî" hariç) Necdet Tosun tarafından tanıtılmıştır (bkz: N.Tosun. Yesevîliğin ilk dönemine ait bir risâle: Mir'âtü'l kulüb // *İLAM* Araştırma Dergisi, 1997, sy. 2, s. 41-85; Ahmed Yesevî'nin menâkıbı // *İLAM* Araştırma Dergisi. İstanbul, 1998, sy. 1, s. 73-81)